

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام

سال بیست و دوم، شماره هشتاد و ششم

تابستان ۱۴۰۰

گذار از نظام زمین‌داری به نظام مالکیت زمین از نهضت تنباکو تا اصلاحات ارضی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۵/۱

تاریخ تأیید: ۱۴۰۰/۸/۲۰

شایان کرمی^۱

سید محمد طاهری مقدم^۲

مسئله اصلی مقاله حاضر، تبیین فرآیند گذار از زمین‌داری، بررسی علل و عوامل، شرایط راهبردی و پی‌آمدهای این پدیده در اقتصاد سیاسی ایران از نهضت تنباکو تا اصلاحات ارضی است. رویکرد تحلیلی این مقاله، کیفی است و از داده‌های آرشیو اسناد و منابع کتاب‌خانه‌ای، بر اساس نمونه‌گیری هدف‌مند بهره می‌برد. تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز با استفاده از روش تئوری زمین‌های صورت گرفته است.

یافته‌های مقاله نشان می‌دهد از اواسط عصر قاجار (۱۳۰۴-۱۱۷۵) الگوی کهن نظام زمین‌داری، دست‌خوش تغییر و تحول گردیده است. تغییر نظام زمین‌داری (بزرگ مالکی) به مالکیت زمین (خرده مالکی) سبب تشبیت مالکیت خصوصی زمین شده است و این امر منجر به خلع مالکیت دولت و توزیع قدرت حکومت مرکزی در کانون‌های پراکنده روستایی گردیده است. این فرآیند که همسو با تحولات رشد و توسعه در ایران، شکل گرفته است،

۱. دکتری تاریخ ایران اسلامی و مدرس مدعو دانشگاه ایلام: (shayan_karami99@yahoo.com).

۲. استادیار گروه تاریخ دانشگاه ایلام: (m.taherimoghadam@ilam.ac.ir).

می‌تواند در گروه عوامل مؤثر در وقوع انقلاب اسلامی قرار گیرد.

کلیدواژگان: قاجاریه، زمین‌داری، اصلاحات ارضی، اقتصاد سیاسی، تاریخ اقتصادی

ایران.

۱. مقدمه

سایه افکندن رخداد‌های سیاسی بر پدیده‌های اجتماعی و اقتصادی، یکی از معضلاتی است که همواره، دامن‌گیر پژوهش‌های تاریخی می‌شود. برای نمونه، انقلاب مشروطه مبنای علی‌بسیاری از تحلیل‌های اجتماعی و اقتصادی در تاریخ معاصر ایران بوده است. این در حالی است که پیش از مشروطه، تجاری شدن کشاورزی مبنای تحلیلی قوی‌تری برای تبیین و تفسیر برخی از پدیده‌های سیاسی و اجتماعی معاصر ارائه می‌کند.

آغاز تجاری شدن کشاورزی در ایران، مصادف با جلوس شاه عباس اول صفوی (۱۰۳۸-۹۹۶ ق.م) بر تخت سلطنت بود.^۱ اولین محصول کشاورزی تجاری ایران، ابریشم بود.^۲ در دوره صفویه، ایران بیش از ۸۵٪ ابریشم مورد نیاز اروپا را تأمین می‌کرد.^۳ تنباکو، پنبه و گندم، دیگر محصولات کشاورزی بودند که در دوره صفویه، ارزش تجاری داشتند.^۴ اواسط دوره قاجاریه، مرحله توسعه کشاورزی تجاری در ایران است. نهضت تنباکو (۱۲۶۸ ق.م) زنگ کشاورزی تجاری در ایران را به صدا درآورد. بنابراین، انقلاب مشروطه در ارتباط با توسعه تجاری شدن کشاورزی، قابل تبیین و تفسیر است.

۱. کرمی و رحمانیان، «مطالعه تاریخی پیامدهای تجاری شدن کشاورزی در غرب ایران»،

تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، ش ۲۰، ص ۵۰.

۲. شاردن، سفرنامه، ج ۲، ص ۹۰۳.

۳. بابایی و دیگران، غلامان خاصه (نخبگان نخواستہ دوران صفوی)، ص ۶۴.

۴. تاورنیه، سفرنامه، ص ۶۰۲.

تجاری شدن کشاورزی به معنای تعامل اجباری اقتصاد ایران با نظام اقتصاد سرمایه‌داری جهانی و ضرورت تغییر در اقتصاد معیشتی به منظور پاسخ‌گویی به نیاز بازارهای بین‌المللی بود. پیش از تجاری شدن کشاورزی، بزرگ مالکی در قالب تیول^۱، شکل مسلط نظام زمین‌داری در ایران بود. ورود تاجر اربابان جدید به نظام زمین‌داری سبب تغییر در ترکیب طبقه مالکان و اقشار مسلط بهره‌بردار زمین شد.^۲

تخصصی شدن دانش بهره‌برداری از زمین، نقدی شدن بهره‌مالکانه و مجموعه عواملی که در ادامه مقاله بیان می‌شود، سبب تغییر نظام زمین‌داری به نظام مالکیت زمین شد. در این مقاله، عناوین زمین‌داری و مالکیت زمین به ترتیب برای عمده مالکی و خرده مالکی در نظر گرفته می‌شود. مسئله اصلی این پژوهش، تبیین فرآیند گذار از نظام زمین‌داری به نظام مالکیت زمین و بررسی علل و عوامل، شرایط راهبردی و پی‌آمدهای این پدیده در اقتصاد سیاسی ایران از نهضت تنباکو (۱۲۶۸) تا اصلاحات ارضی (۱۳۴۱) است. در این زمینه، چند سؤال اصلی مطرح می‌شود؛ چرا نظام بزرگ مالکی در قالب تیول سقوط کرد؟ چه عواملی زمینه‌ساز تغییر نظام زمین‌داری به نظام مالکیت زمین شد؟ گذار از زمین‌داری چه پی‌آمدهایی به همراه داشت؟

با توجه به حجم انبوه پژوهش‌های پیشین درباره کشاورزی و زمین‌داری در ایران به تعدادی از مهم‌ترین تحقیقاتی که مسئله نظام مالکیت زمین را بررسی کرده‌اند، اشاره می‌شود. آن کاترین سواینفورد لمبتون^۳ (۲۰۰۸م.) وابسته مطبوعاتی سفارت انگلستان در ایران بود. خانم لمبتون در مدت اقامت در ایران کتاب‌های متعددی نوشت که کتاب‌های

۱. اقطاع، سیورغال و تیول سه شکل اصلی بزرگ مالکی در ایران بودند. قبل از قاجاریه، اقطاع و سیورغال از بین رفتند و در دوره قاجاریه، تیول به شکل مسلط نظام زمین‌داری تبدیل شد.

۲. عبداللهیان، مفهوم بردازی واقعیت در جامعه‌شناسی تاریخی، ص ۲۰۶-۲۱۲.

3. Ann Katherine Swynford Lambton.

مالک و زارع در ایران و اصلاحات ارضی در ایران در موضوع بحث ما اهمیت دارند. کتاب نخست، شامل بیست و سه فصل در دو بخش از ورود اعراب تا مشروطه و از مشروطه تا اواسط دوره پهلوی نوشته شده است. در کتاب مالک و زارع مناسبات مختلف ارباب‌رعیتی تشریح شده است. تبیین تغییر و تحول نظام مالکیت زمین متأثر از انقلاب مشروطه، روی کار آمدن پهلوی و تغییر در ترکیب طبقه مالکان و اشاره به تغییر در نظام ارباب‌رعیتی سنتی پس از مشروطه از نقاط قوت پژوهش لمبتون است. شاید بزرگ‌ترین ایرادی که بر تحقیق لمبتون وارد است این باشد که لمبتون با وجود زن بودن، اشاره‌ای به اربابان و مالکان زن در ایران نکرده است.

هم‌چنین، کتاب اصلاحات ارضی در هفده فصل تدوین شده است. نویسنده با بررسی میدانی و حضور در روستاهای نواحی مختلف ایران، نتایج اصلاحات ارضی را از نزدیک بررسی کرده است. لمبتون نظری مثبت نسبت به اصلاحات ارضی دارد. به نظر می‌رسد روابط سیاسی لمبتون و تبلیغات دولتی در خصوص برنامه اصلاحات ارضی بر پژوهش لمبتون سایه افکننده است.

محمد قلی مجد در مقاله خرده مالکان و تقسیم زمین در ایران^۱ معتقد است، سیاست تقسیم اراضی در ایران برخلاف نظر مشهور خلع ید از عمده مالکان و اعطای مالکیت به دهقانان سبب سلب مالکیت از چند میلیون خرده مالک شد. مجد مدعی است مبنای نظام مالکیت زمین در ایران بر اساس قانون ارث در اسلام بر خرده مالکی استوار بود نه مالکیت‌های کلان.

خسرو خسروی به عنوان پدر جامعه‌شناسی روستایی ایران شناخته می‌شود. خسروی کتاب‌های متعددی در زمینه کشاورزی و مطالعات روستایی دارد. کتاب‌های بررسی نتایج اصلاحات ارضی در نه استان، دهقانان خرده‌پا، دهقانان توان‌گر و غیره از تحقیقات

1. Small landowners and land Distribution in Iran; 1962-71.

ارزش‌مند خسروی هستند. مقاله‌ای از خسروی با عنوان *بزرگ مالکی در ایران از قاجاریه تا امروز* در موضوع بحث ما اهمیت بیشتری دارد. خسروی بزرگ مالکی را به دو دوره تقسیم می‌کند. دوره اول از ابتدا تا آستانه انقلاب مشروطه است. در این دوره، روابط پیشاسرمایه‌داری حاکم بر نظام بهره‌برداری از زمین و تیول، شکل مسلط بزرگ مالکی (زمین‌داری) بود. دوره دوم از مشروطه تا اصلاحات ارضی است. در این دوره با ورود تاجر اربابان به نظام بهره‌برداری از زمین و توسعه بورژوازی^۱، خرده مالکی تقویت می‌شود.

هم‌چنین، تحلیل اریک هوگلاند^۲ از اصلاحات ارضی در ایران در کتاب *دهقانان، زمین و انقلاب در ایران*، نتیجه یک تحقیق میدانی است. هوگلاند معتقد است، اصلاحات ارضی یک برنامه شکست خورده بود که با انتقال مالکیت به کشاورزان در مناسبات ارباب‌رعیتی و پیشاسرمایه‌داری روستایی، تغییری ایجاد نکرد.

محمد رضا علم و سجاد کاظمی در مقاله‌ای با عنوان *تأثیر انقلاب مشروطه بر تحول نظام زمین‌داری*، اثرات مشروطه را بر رشد مالکیت خصوصی و اربابی بررسی کرده‌اند. آن‌ها باور دارند که چون مشروطه انقلاب نخبگان شهری بود، منفعتی برای طبقه دهقان نداشت و در نهایت روند تثبیت مالکیت خصوصی بر زمین به نفع طبقه مالک و نخبگان شهری تداوم یافت. توسعه بزرگ مالکی در آستانه انقلاب مشروطه به وضوح قابل تردید است؛ چراکه از زمان تجاری شدن کشاورزی، رشد تیول متوقف شد. در نظام‌نامه انتخاباتی دولت مشروطه، ملاکان و فلاحان جزو طبقات شش‌گانه مجاز به شرکت در انتخابات بودند. طبقه فلاحان؛ یعنی خرده مالکان در آستانه مشروطه به حدی از قدرت رسیده بودند که در دولت مشروطه از حق رأی برخوردار شوند.

۱. به طبقه متوسط و مرفه مردم در تاریخ اجتماعی اروپا گفته می‌شود.

2. Eric Hoogland.

هم‌چنین، حمید تنکابنی در مقاله تحلیلی بر مناسبات تولیدی و نوع مالکیت در ایران و تأثیرات آن بر دیوان‌سالاری عصر قاجار، فقدان مالکیت خصوصی و تمرکز مالکیت در دست دولت را مهم‌ترین عوامل عقب ماندگی نهاد دیوان‌سالاری و فساد نظام زمین‌داری بر می‌شمارد.

روش تحقیق حاضر کیفی از نوع گراند تئوری^۱ با رویکرد اشتراس^۲ و کوربین^۳ است. تئوری زمینه‌ای در سال ۱۹۶۷م. به وسیله دو جامعه‌شناس، بارنی گلاسر^۴ و آنزلم^۵ اشتراس به منظور ارائه چهارچوبی برای فهم تجربه‌های بیماران در حال مرگ کشف شد و در کتاب معروف آن‌ها تحت عنوان کشف نظریه زمینه‌ای^۶ منتشر گردید. در تعریف آن‌ها، تئوری زمینه‌ای؛ یعنی کشف نظریه از داده‌های واقعی که در جریان تحقیق اجتماعی گردآوری شده‌اند.^۷ این نظریه وام‌دار دو سنت فکری علوم اجتماعی، کنش متقابل نمادین^۸ و پراگماتیسم^۹ است.^{۱۰} در روند تئوری زمینه‌ای، محقق پیش فرض‌ها را در هم می‌شکند و از عناصر قدیمی، نظمی نو می‌آفریند.^{۱۱}

روش گردآوری داده‌ها، اسنادی و کتابخانه‌ای است. در این پژوهش، داده‌ها پس از جمع‌آوری، عبارت‌بندی و کدگذاری شدند. در ادامه روند مطالعه از نمونه‌گیری هدف‌مند^{۱۲}

1. Grounded Theory.
2. Strauss.
3. Corbin.
4. Barney Glaser.
5. Anselm S.
6. Discovery Grounded Theory.
7. Glaser & Strauss, 1967, p1.
8. Symbolic interaction.
9. Pragmatism.
10. Corbin, "Grounded Theory", The journal of positive psychology, V.12, N.3, p301.

۱۱. اشتراس و کوربین، اصول روش تحقیق کیفی؛ نظریه مبنایی رویه‌ها و شیوه‌ها، ص ۲۷.

12. Purposive Sampling.

برای دستیابی به اطلاعاتی برای تبیین پدیده گذار از زمین‌داری استفاده گردید. روند تجزیه و تحلیل داده‌ها تا اشباع نظری^۱ و مفهومی ادامه داشت و در نهایت شرایط علی، راهبردها و پی‌آمدهای پدیده مشخص شد. کار تجزیه و تحلیل و کدگذاری باز^۲ در حین جمع‌آوری داده‌ها انجام گرفت. پس از تجزیه و تحلیل، داده‌ها به حالت اشباع و تکرار رسیدند و ادامه گردآوری متوقف شد. در روند گراندد تئوری، خواص و ویژگی‌های مختلف پدیده بر اساس مشابهت داده‌ها به منظور ثبات معنایی نظریه به مقولات و مفاهیم هم‌گون تقلیل می‌یابد.^۳

در سطح اول کدبندی بر حسب مشابهت، کدها در سطح بالاتری از تفکر انتزاعی تقلیل یافتند و ۱۲۰ مفهوم اصلی ساخته شد. در سطح دوم کدبندی یا کدبندی محوری^۴ ۴۰ مقوله عمده ساخته شد و در مرحله سوم یا کدبندی گزینشی^۵ ۶ مقوله هسته (تم) شکل گرفت که در جدول شماره ۱، قابل مشاهده است.

جدول شماره ۱. مفاهیم، مقوله‌های عمده و مقوله‌های هسته استخراج شده

ردیف	تعداد مفاهیم عمده	تعداد مقوله‌های عمده	تم
۱	۲۳	۸	تجاری شدن کشاورزی
۲	۲۷	۷	سرمایه‌داری وابسته
۳	۱۵	۵	مالکیت خصوصی
۴	۱۵	۵	به سوی دموکراسی
۵	۲۲	۸	تعارض میان خرد و کلان
۶	۱۸	۷	انقلاب

1. Theoretical Saturation.
2. Open Coding.
3. Creswell, Qualitative Inquiry Research Design: Choosing among five approaches, p 67.
4. Axial Coding.
5. Selective Coding.

۲. یافته‌های تحقیق

در ادامه شرایط علی، شرایط میانجی، راهبردها و پی‌آمدهای پدیده بیان می‌شود. مدل پارادایمی پدیده گذار از زمین‌داری در شکل ۱، قابل مشاهده است.

شکل ۱. مدل پارادایمی پدیده گذار از زمین‌داری

۳. شرایط علی

در روند تجزیه و تحلیل داده‌ها سرمایه‌داری وابسته، تجاری شدن کشاورزی، تاجر اربابان، بیماری کرم ابریشم، الغای تیول، وصول مالیات، فقدان انباشت سرمایه و فقدان مالکیت خصوصی، مهم‌ترین مقوله‌های شرایط علی پدیده گذار از زمین‌داری بود. در ادامه هر یک از این مقولات بررسی می‌شود.

اقتصاد معیشتی ایران در قرن نوزدهم در مواجهه با نظام سرمایه‌داری سلطه‌جوی جهانی به یک اقتصاد برون‌زا و وابسته تبدیل شد.^۱ احمد سیف، اقتصاددان ایرانی، مقوله

۱. مصطفی ازکیا، جامعه‌شناسی توسعه، ص ۱۳۱.

توسعه وابسته را تبیین کننده اقتصاد ایران در قرن نوزدهم می‌داند. شرایطی که در آن، توسعه اقتصادی گروهی از کشورهای حاشیه، مشروط به توسعه و تقاضای کشورهای توسعه یافته در مرکز است.^۱ سیف می‌گوید:

فنون ابتدایی در تولید، فروپاشی نظام آبیاری، نسامنی در مالکیت و

مالیات‌گیری بی‌رحمانه موانع عمده توسعه سرمایه‌داری در ایران بود.^۲

سیاست فروش مناصب و زمین‌های خالصه در نیمه دوم قرن سیزدهم هجری به دلیل نیاز به نقدینگی، وابستگی اقتصاد ایران را به وضوح نمایان ساخت.^۳ از اواسط دوره قاجاریه، ابتدای سلطنت ناصرالدین شاه (۱۳۱۳-۱۲۶۴ ه.ق.) جذب شدن اقتصاد ایران در نظام اقتصاد سرمایه‌داری جهانی و ضرورت پاسخ به نیاز بازارهای بین‌المللی برای تأمین مواد اولیه کارخانه‌های اروپایی، فرآیند تجاری شدن کشاورزی در ایران را شتاب بخشید.

سیاست‌های حمایتی دولت برای کاشت محصولات تجاری، احداث کارخانه‌جات قند و پنبه در مناطق مختلف ایران و ضرورت تأمین مواد اولیه، تخصصی شدن دانش بهره برداری از زمین و ناکارآمدی الگوی زمین‌داری از عوامل عمده گرایش به خرده مالکی بود. هم‌چنین، امکان صدور محصولات کشاورزی به بازارهای بین‌المللی و کسب سود، پای تاجران را به نظام مالکیت زمین باز کرد.^۴

1. Ahmad Seyf, "Commercialization of agriculture: production and trade of opium in Persia, 1850-1906", Middle East Studies, V. 16, p234.

2. Ahmad Seyf, "obstacles to the development of capitalism: Iran in the nineteenth century", p55.

۳. چارلز عیسوی، تاریخ اقتصادی ایران، ص ۸۳.

۴. احمد اشرف، دهقانان خرده‌پا، ص ۸۰؛ رواسانی، دولت و حکومت در ایران، ص ۶۵.

از دوره صفویه تا اواسط قاجاریه، ابریشم عمده‌ترین محصول تجاری نقدینه آفرین اقتصادی ایران بود. به روایت شاردن^۱ (۱۷۱۳م.) محصول ابریشم ایران در سال ۱۰۸۱ ه.ق، ۱۹۰۰۰۰۰ کیلوگرم بود که دو سوم آن در گیلان به عمل می‌آمد.^۲ در نیمه اول قرن سیزدهم، ابریشم حدود ۳۱ تا ۳۸٪ از حجم کل صادرات ایران را تشکیل می‌داد^۳ که به دلیل بیماری کرم ابریشم در سال ۱۲۸۱ ه.ق. صادرات این محصول، نزدیک به ۸۰٪ سقوط کرد.^۴ افت شدید صادرات ابریشم سبب تغییر الگوی کشت در سایر نواحی و جای‌گزینی تریاک در تجارت خارجی شد.^۵

قبل از انقلاب مشروطه، تیول‌داری شکل مسلط زمین‌داری بود. اصطلاح تیول مشتمل بر انواع مختلفی از عطایا بود. تیول یک جایزه ویژه بود و به کسانی که خدمات ویژه ارائه می‌کردند، حتی زنان تعلق می‌گرفت.^۶ در برخی موارد، تیول فقط حق وصول مالیات ناحیه‌ای بود که زمین خالصه به شمار می‌رفت و گاه تیول به معنای معاف بودن ملک از پرداخت مالیات بود.^۷ اولین مجلس مشروطه به پیشنهاد کمیسیون اصلاحات اقتصادی مجلس، تیول را ملغی کرد.^۸ تجربه سال‌ها تیول نشان دهنده تصرف قسمت‌هایی از مرز تیول به عنوان مالکیت خصوصی برای تیول‌دار بود.^۹

1. Chardin.

۲. شاردن، سفرنامه، ص ۳۶۹.
۳. جان فوران، «مفهوم توسعه وابسته کلید اقتصاد سیاسی ایران در عصر قاجار»، اطلاعات سیاسی و اقتصادی، ش ۵۵ و ۵۶، ص ۹۸.
۴. رنه دالمانی، از خراسان تا بختیاری، ص ۸۲؛ سیف، اقتصاد ایران در قرن نوزدهم، ص ۱۲۶.
۵. رنجبر و دهقان حسام‌پور، تجاری شدن تریاک در اقتصاد ایران دوره قاجار، ص ۸۵.
۶. ساکما، ۲۴۰/۳۰۴۴۳، ص ۵؛ خسروی، «بزرگ مالکی در ایران از قاجاریه تا امروز»، اندیشه و هنر، ش ۷، ص ۵۰۵.
۷. لمبتون، مالک و زارع در ایران، ص ۲۶۶.
۸. همان، ص ۱۳۶-۳۳۱؛ علی اصغر شریف، «لغو تیول و تیول‌داری»، بررسی‌های تاریخی، ش ۴۴، ص ۸۱.
۹. ساکما، ۲۹۵/۶۳۹۰، ص ۷.

قبل از مشروطه به دلیل معافیت مالیاتی، گرایش به تیول کردن زمین افزایش یافت. قانون الغای تیول و تسعیر^۱ در واقع به منظور سامان دهی وضعیت آشفته مالیات بود. تسعیر امتیاز ویژه تخفیف مالیات تلقی می‌شد. گرفتن مالیات از خوانین کار چندان ساده‌ای نبود و در برخی موارد منجر به یک جنگ تمام عیار می‌شد. برای نمونه در سال ۱۳۲۸.ق. نظام‌السلطنه مافی، حاکم کرمانشاه برای تسویه حساب مالیاتی با داودخان، رییس ایل کلهر مجبور به قشون‌کشی شد. در جنگی که روی داد نظام‌السلطنه با ۱۵۰ کشته و زخمی شکست خورد.^۲ از سال ۱۸۴۰.م/۱۲۵۶.ق. تا ۱۸۹۳.م/۱۳۰۹.ق، مالیات تنها ۵٪ افزایش یافت.^۳ با منسوخ شدن تسعیر، میزان مالیات و در نتیجه درآمد دولت افزایش یافت.^۴

نحیف و نوپا بودن نهاد مالکیت خصوصی در ایران دوره قاجاریه از موانع بارز تحولات درونی نهاد بزرگ مالکی و تبدیل شدن به کشاورزی سرمایه‌داری بود. در این دوره، حق حاکمیت و مالکیت مطلق شاه به مثابه ذات حقیقی قدرت دولت بر همه ارکان و اقتصاد کشور باقی ماند.^۵ انحصار دولتی تجارت، تجار را به دولت وابسته کرد و مانع شکل‌گیری طبقه‌ای مستقل و خودفرمان از تجار شد.^۶ کاتوزیان در این باره مینویسد:

۱. قیمت‌گذاری اجباری محصولات کشاورزی از طرف دولت

۲. سنجابی، ایل سنجابی و مجاهدت‌های ملی در ایران، خاطرات علی اکبرخان سردار مقتدر سنجابی، ص ۱۸۴-۱۸۵.

3. Ahmad Seyf, "obstacles to the development of capitalism: Iran in the nineteenth century" Middle Eastern Studies, V. 34, N. 3, p59.

۴. لمبتون، مالک و زارع در ایران، ص ۳۳۳.

۵. حمید تنکابنی، «تحلیلی بر مناسبات تولیدی و نوع مالکیت در ایران و تأثیرات آن بر دیوان‌سالاری عصر قاجار»، اقتصاد تطبیقی، ش ۱، ص ۳۵.

۶. احمد اشرف، موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران دوره قاجار، ص ۲۶.

مسئله فقدان مالکیت خصوصی و اثبات سرمایه از عوامل اصلی چرخه

هرج و مرج و استیلاي دولت استبدادي بر جامعه کوتاه مدت ايران بود.^۱

تیول‌داران و مستأجران املاک خالصه توجهی به تقویت خاک و آبادانی ملک نداشتند. در دورانی که تضمینی برای مالکیت وجود نداشت، هر ملک آبادی احتمال داشت خواستگاران پیدا کند.^۲

زمینه: زمینه مورد نظر کشور ایران از اواسط قاجاریه تا پایان پهلوی است.

پدیده: پدیده مورد بررسی، گذار از نظام زمین‌داری به نظام مالکیت زمین است.

۴. شرایط مداخله‌گر

در آستانه انقلاب مشروطه، حدود ۸۰٪ قند مصرفی ایران با میانگین ۱۰۰۰۰۰ تن از کشور روسیه وارد می‌شد. به عبارت دیگر، قند بیش از ۴۰٪ کل صادرات روسیه به ایران بود.^۳ نوسانات بازار قند، احتکار قند و چوب خوردن تجار قند در ۱۲۸۴ ه.ق. از عوامل انقلاب مشروطه و حساسیت روسیه به رخدادهای سیاسی و اجتماعی ایران بود. ورود تجار به بخش کشاورزی به معنای ورود کشاورزی به اقتصاد سرمایه‌داری بود. تجاری شدن کشاورزی یکی از عوامل کلیدی انقلاب مشروطه بود. در مقابل مشروطه نیز بر این عامل تأثیر گذاشت؛ چرا که برنامه‌های دولت‌های پس از مشروطه بر کشاورزی و بهره‌برداری از زمین متمرکز شد.

۵. راهبردها

فروش زمین‌های خالصه، مصادره املاک، اعطای مالکیت مشروطه، ثبت اسناد و املاک، واگذاری املاک شاهانه و اصلاحات ارضی عمده‌ترین راهبردها بودند. فروش و واگذاری

۱. کاتوزیان، اقتصاد سیاسی ایران، ص ۶۹.

۲. ساکما، ۲۹۵/۷۳۹۰، برگ ۲.

۳. میخائیل پاولوویچ، انقلاب مشروطیت ایران و ریشه‌های اجتماعی و اقتصادی آن، ص ۳۱.

زمین‌های خالصه که از اواسط دوره قاجاریه شروع شده بود^۱ در طول دوره پهلوی اول (۱۳۲۰-۱۳۰۴) و پهلوی دوم (۱۳۵۷-۱۳۲۰) تداوم یافت. یکی از دلایل اصلی خرد کردن مالکیت‌های کلان این بود که مستأجران، سرمایه کافی برای تهیه بذر، گاو، رعیت و بهره برداری از زمین‌های گسترده نداشتند.

بنابراین، دولت مجبور شد، زمین‌ها را به صورت قطعات کوچک تر به رؤسای طوایف کشاورز و اگذار نماید تا در آبادانی و عمل‌آوری محصول بکوشند.^۲ تیول‌داران و وابستگان ایشان برای تثبیت مالکیت خصوصی بر زمین‌های دولتی، بخش عمده‌ای از املاک را به نام خود و نزدیکان خویش به ثبت می‌رساندند.^۳ به همین سبب در اوایل دوره پهلوی اول (۱۳۰۸) بخش عمده‌ای از املاک خوانین مصادره شد.^۴

قانون ثبت اسناد و املاک در تاریخ ۲۶ اسفند ۱۳۱۰ در ۱۵۷ ماده به تصویب رسید.^۵ ماده ۲۲ قانون ثبت اسناد، مالکیت خصوصی زمین را تثبیت کرد.^۶ قانون ثبت اسناد و املاک، گام بزرگی در زمینه تثبیت مالکیت خصوصی بود. با این وجود، سند ثبتی زمین، امنیت محکمی برای مالکیت نبود. در دعوی مالکیت زمین، همواره زور عاملی تعیین‌کننده بود. فرد قدرت مند می‌توانست ملکی را غصب کند و از مزایای آن بهره مند شود تا زمانی که یک قدرت بزرگ‌تر، ملک را از چنگ وی درآورد. همیشه کسی وجود داشت که بنابر توجیهی می‌توانست بگوید که این زمین مال من است.^۷

۱. چارلز عیسوی، تاریخ اقتصادی ایران، ص ۸۳.

۲. ساکما، ۲۹۵/۷۳۹۰، ص ۱۲.

۳. همان، ص ۴۶۲-۴۵۸.

۴. ساکما، ۲۳۰/۶۲۲، ص ۱۷؛ ۲۴۰/۱۰۷۵۷، ص ۲۲.

۵. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، rc.majlis.ir/fa/law/show/92284

۶. مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره هشتم قانونگذاری، ص ۹۱.

۷. مارک بلوخ، جامعه فتودالی، ص ۲۰۸.

محمدرضا شاه در سال ۱۳۲۱ فرمان واگذاری کلیه زمین‌های غصبی، معروف به املاک اختصاصی شاهنشاهی را به صاحبان اصلی صادر کرد.^۱ از ابتدای پهلوی دوم تا پایان اصلاحات ارضی در چند مرحله، زمین‌های سلطنتی به کشاورزان واگذار شد.^۲ با این وجود، بخش عمده‌ای از زمین‌ها همچنان تا انقلاب اسلامی در دست خانواده سلطنتی باقی ماند. اصلاحات ارضی، بزرگ‌ترین تغییر و تحول نظام مالکیت زمین در ایران بود. این برنامه در سه مرحله بین سال‌های ۱۳۴۱ تا ۱۳۵۱ از عمده مالکان تا خرده مالکان را خلع ید کرد.^۳ بزرگ‌ترین دست‌آورد اصلاحات ارضی، سقوط نظام ارباب‌رعیتی بود.

۶. پی‌آمدها

مثلث قدرت، تثبیت مالکیت خصوصی، توسعه خرده مالکی، تعارض میان خرد و کلان، تمرکزگرایی سیاسی، مالکان زن، به سوی دموکراسی و انقلاب مهم‌ترین مقوله‌های پی‌آمدهای پدیده بودند. هم‌زمان با تثبیت کشاورزی تجاری در ایران و در آستانه گذار از زمین‌داری، سه کانون عمده قدرت در نظام بهره‌برداری از زمین وجود داشت. رؤسای ایلات و عشایر؛ یعنی خان‌ها، تجار و اربابان سنتی، سه ضلع مثلث قدرت را تشکیل می‌دادند.

بهره‌برداری از زمین‌های مرتع، رمه‌های بی‌شمار و مردان جنگ‌جوی قبیله، منشأ قدرت خوانین بود. تجاری شدن کشاورزی، تجار را به رقیبی جدی برای سایر بهره‌برداران تبدیل کرد. اتکای قدرت تجار به نظام سرمایه‌داری جهانی و به ویژه، قدرت استعماری

۱. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، rc.majlis.ir/fa/law/show/93585

2. Reza Moghaddam, "Land Reform and rural Development in Iran", *Land Economic*, V. 48, N. 2, p160.

۳. اشرف و بنوعیزی، *طبقات اجتماعی، دولت و انقلاب در ایران*، ص ۷۷.

انگلیس بود.^۱ برای نمونه حسن و کیل الدوله، نماینده تجاری انگلیس در غرب ایران در منطقه کرمانشاه در اواسط دوره ناصرالدین شاه قاجار (۱۳۱۳-۱۲۶۴ ه.ق.) با انحصارگری تجارت محصولات کشاورزی توانست بیش از صد روستا را در کرمانشاه به مالکیت درآورد. رقیب سرسخت و کیل الدوله، داودخان رئیس ایل کلهر بود.^۲ در این دوره، اربابان سنتی نسبت به تجار و خوانین قدرت کمتری داشتند.

گرایش قوی به مالکیت خصوصی، وجه مشترک اشکال مختلف مالکیت زمین در ایران بود. در طول دوره قاجاریه (۱۳۰۴-۱۱۷۵) و پهلوی (۱۳۵۷-۱۳۰۴) سال به سال از حجم و مقدار زمین‌های تیول، خالصه، موقوفه و غیره کاسته می‌شد. بهره برداران از هر فرصتی برای خصوصی‌سازی مالکیت استفاده می‌کردند. در اواخر قاجاریه، دولت از سرناچاری در بسیاری از نقاط کشور از حقوق مالکیت بر زمین، چشم‌پوشی کرد و در عوض، انحصار تجارت محصولات کشاورزی را در دست گرفت. حجم انبوه نزاع و اختلافات شدید ملکی، دولت را ناگزیر به تصویب قانون ثبت اسناد و املاک کرد. قانون ثبت اسناد و املاک، مالکیت خصوصی را جاودانه کرد.

در دورانی که تصاحب زمین، یگانه منشأ قدرت و اعتبار اجتماعی بود، قدرت حکومت مرکزی در کانون‌های پراکنده قدرت زمین‌داران تقسیم می‌شد. بزرگ مالکانی که گاه به گاه، قدرت حکومت مرکزی را به چالش می‌کشیدند. با شکسته شدن مالکیت‌های کلان و گسترش خرده مالکی، دولت امیدوار بود قدرت خویش را در روستاها جای‌گزین نفوذ و قدرت

۱. تجار بزرگ در شهرهای بزرگ ایران، نمایندگان شرکت‌های تجاری دولت انگلیس بودند. برای نمونه، حاج عبدالرحیم تاجر شیرازی، حاجی غلام محمد صدر ملک التجار اصفهانی، نماینده شرکت دیوید ساسون بودند (ر.ک: روآسانی، دولت و حکومت در ایران، ص ۳۸).

۲. ر.ک: سنجایی، ایل سنجایی و مجاهدت‌های ملی در ایران، خاطرات علی اکبرخان سردار مقتدر سنجایی.

زمین‌داران کند. طبق سرشماری سال ۱۳۲۵ از مجموع ۵۰۰۰۰ ده در ایران، ۱۷۰۰۰ ده اربابی، ۱۵۰۰۰ ده خرده مالکی، حدود ۵۰۰۰ ده موقوفه و حدود ۱۵۰۰۰ ده خالصه بود.^۱ در دوره پهلوی دوم (۱۳۲۰-۱۳۵۷) با وجود شکسته شدن مالکیت‌های کلان، هم‌چنان ۱۷۰۰۰ دهکده عمده مالکی وجود داشت. عمده مالکان دوره پهلوی، بین یک تا صد و پنجاه روستا در مالکیت داشتند.^۲ این ارقام نسبت به دوره قاجاریه نشان از گسترش خرده مالکی دارد، برای نمونه در دوره قاجاریه، ظل السلطان مالک ۲۰۰۰ روستا بود. ایجاد طبقه چند میلیونی خرده مالکان از نتایج اصلاحات ارضی بود. مجد می‌گوید در آستانه اصلاحات ارضی (۱۳۴۱) بیش از ۲۲۰۰۰۰۰۰ خرده مالک وجود داشت.^۳ خرده مالکان دست کم ۲۰٪ جمعیت ایران را شامل می‌شدند.^۴ تعداد ۱۳۰۰۰۰۰۰ خرده مالک سلب مالکیت شده در مرحله سوم اصلاحات ارضی، بیش از ۱۲۰۰۰۰۰۰ رعیتی بود که مالک شدند.^۵

پس از اصلاحات ارضی، کشاورزی دو قطبی شد. شرکت‌های بزرگ کشت و صنعت و شرکت‌های سهامی زراعی، قطب کلان و تعاونی‌های تولید روستایی در کنار بهره بردارهای خانگی، قطب خرد را تشکیل دادند.^۶ تعارض میان قطب‌های خرد و کلان جدی بود. در قطب کلان از بهره برداران خرد، خلع مالکیت شد و این مسئله سبب نارضایتی کشاورزان بود. قانون توسعه کشاورزی در قطب‌های آب و خاک با هدف توسعه کشاورزی

۱. هومن، «مسئله کشاورزی در ایران و تعدیل مالکیت ارضی»، *مجله مسائل ایران*، ش ۶، ص ۲۶۲.

۲. همان، ص ۶۲۱.

3. Mohammad-Gholi Majd, "Small landowners and lad distribution in Iran, 1962-71", *Middle East Studies*, V. 32, p124.

4. Ibid.

5. Ibid, p127.

۶. اشرف، *مشخصات اقتصادی و اجتماعی نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی در ایران*، ص ۴۴-۴۷.

سرمایه‌داری و اختصاص امکانات رایگان برای بهره‌برداری‌های بزرگ، واحدهای کوچک تولید کشاورزی را نادیده گرفت.^۱

در قطب خرد به دلیل عدم محدودیت بهره برداران و ضعف مدیریتی در حفر چاه‌های عمیق و نیمه عمیق و بهره برداری بی‌رویه از منابع آب زیر زمینی، خسارات‌های زیادی به منابع طبیعی وارد شد.^۲ بخش قابل توجهی از مالکان زمین در غرب ایران از مشروطه تا اصلاحات ارضی، زن بودند.^۳ کرمی و رحمانیان می‌گویند که در سه مرحله اصلاحات ارضی از ۵۰۰۰۰۰ مالک زن، سلب مالکیت شد.^۴

در فرآیند گذار از زمین‌داری از نهضت تنباکو تا اواسط برنامه اصلاحات ارضی، قدرت متمرکز زمین‌داران بزرگ و قدرتی که به واسطه مالکیت زمین‌های خالصه در دست دولت بود به خرده مالکان شهری و روستایی منتقل شد. از میان طبقات شش‌گانه انتخاب شوندگان و انتخاب‌کنندگان، طبق نظام‌نامه انتخابات مجلس شورای ملی، مصوب رجب ۱۳۳۴ق. شامل شاهزادگان، قاجاریه، علما، طلاب، اعیان و اشراف، تجار، ملاکین، فلاحین و اصناف^۵ به جز اصناف، بقیه طبقات به شکل مستقیم در نظام بهره‌برداری از زمین دارای نفع بودند.

۱. مؤمنی، مسئله ارضی و جنگ طبقاتی در ایران، ص ۲۵۶.
۲. زرکانی، «مناسبات تولید کشاورزی در ایران و معارضات آن با توسعه روستایی»، مجله جهاد، ش ۲۲۷.
۳. رحمانیان و دیگران، «ظهور اربابان زن در غرب ایران»، پژوهش‌نامه زنان، ش ۳، ص ۵۸.
۴. کرمی و رحمانیان، «اصلاحات ارضی و مسئله سلب مالکیت از مالکان زن»، گنجینه اسناد، ش ۲۷، ص ۱۵.

۵. نظام‌نامه انتخابات (اصناف) مجلس شورای ملی، <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/90091>

طبق ماده اول نظام‌نامه، ملاکین و فلاحین، پنجمین گروهی بودند که حق شرکت در انتخابات داشتند. طبق ماده دوم نظام‌نامه، منظور از مالک و کشاورز کسی بود که ملکی به ارزش ۱۰۰۰ تومان داشته باشد.^۱ بدیهی است منظور از فلاحین، خرده مالکان بود. تحول نظام زمین‌داری سبب شد خرده مالکان در تعیین نظام سیاسی، ایفای نقش کنند. تداوم این فرآیند تا پایان مرحله دوم اصلاحات ارضی سبب توزیع و تکثیر قدرت در نظام روستایی شد. از طرفی دیگر، تلاش دولت در مرحله سوم اصلاحات ارضی برای تسلط بر نو مالکان با خلع مالکیت و ادغام آن‌ها در شرکت‌های بزرگ کشاورزی دولتی سبب نارضایتی گسترده خرده مالکان شد.

تحت تأثیر و فشار نظام سرمایه‌داری جهانی از اواسط قاجاریه، کشاورزی تجاری به الگوی مسلط تبدیل شد. توسعه کشاورزی تجاری، دولت را برای تحولی جدی در نظام زمین‌داری، مطابق با الگوی نظام سرمایه‌داری جهانی در معرض فشار گذارد. شکسته شدن نظام بسته زمین‌داری از عوامل اصلی باز شدن مسیر دموکراسی در ایران بود. این فرآیند با اجرای برنامه اصلاحات ارضی و خلع مالکیت از دولت به دنبال توسعه دموکراسی بود، اما سنت‌های کهن استبداد سیاسی ایران و تعارضات درونی جامعه، روند دموکراسی را ناکام گذاشت و در نهایت منجر به وقوع انقلاب شد.

۷. نتیجه

فرآیند تجاری شدن کشاورزی در ایران از ابتدای سلطنت شاه عباس اول صفوی (۹۹۶-۱۰۳۸ ه.ق.) تا اواخر پهلوی دوم (۱۳۵۷-۱۳۲۰) دوره‌ای گسترده است که در آن، تغییر و تحولات بنیادی در نظام زمین‌داری ایجاد گردیده است. هم‌گرایی کشاورزی ایران با نظام اقتصاد سرمایه‌داری در پنج مرحله سنخ‌شناسی می‌شود: ۱. کشاورزی معیشتی: قبل از

سلطنت شاه عباس اول صفوی؛ ۲. کشاورزی تجاری: از ابتدای سلطنت شاه عباس اول صفوی تا اواسط سلطنت ناصرالدین شاه قاجار؛ ۳. توسعه کشاورزی تجاری: از اواسط سلطنت ناصرالدین شاه تا اواخر قاجاریه؛ ۴. کشاورزی سرمایه‌داری و صنعتی: از ابتدای سلطنت رضاشاه تا اصلاحات ارضی؛ ۵. توسعه کشاورزی سرمایه‌داری و صنعتی: از اصلاحات ارضی تا پایان دوره پهلوی.

کشاورزی ماقبل تجاری به عنوان کشاورزی سنتی، بدوی و معیشتی شناخته می‌شود. این شیوه بهره‌برداری، تحت سیطره ابزار، امکانات و دانش سنتی قرار دارد و محصول آن در حد پاسخ‌گویی به نیاز مصرف داخلی و خودکفایی روستایی است. بنابراین، مازادی برای عرضه به بازار باقی نمی‌ماند.

نیاز کشورهای اروپایی به ابریشم خام، کشاورزی ایران را وارد مرحله کشت تجاری کرد. ابریشم، پنبه و تنباکو مهم‌ترین حجم صادرات کشاورزی تجاری ایران در دوره صفویه بود. تجاری شدن کشاورزی سبب بروز پدیده انحصار در تجارت کشاورزی شد که عالی‌ترین مرجع قدرت سیاسی در ایران، انحصار تجارت محصولات کشاورزی را در دست گرفت. از اواسط دوره قاجار، تجاری شدن تریاک، کشاورزی ایران را وارد مرحله توسعه کشاورزی تجاری کرد.

تشکیل مجلس و کلای تجار و جنبش تنباکو، دو رخدادی است که برآیند توسعه کشاورزی تجاری در ایران بود. توسعه کشاورزی تجاری، الگوی کهن زمین‌داری را دست‌خوش تغییر و تحول ساخت. هم‌چنین در وقوع انقلاب مشروطه، اثر گذار بود و از آن، تأثیر پذیرفت. برنامه خرد کردن مالکیت‌های کلان که قبل از مشروطه با قطعه قطعه کردن و فروش زمین‌های خالصه به بخش خصوصی شروع شده بود، پس از انقلاب مشروطه با تصویب قانون ثبت اسناد و املاک و احترام به مالکیت خصوصی تداوم یافت.

در دوره رضاشاه، سیاست‌های کلان دولت با هدف تبدیل کشاورزی معیشتی و تجاری به کشاورزی صنعتی و سرمایه‌داری انجام شد. واگذاری زمین‌های خالصه، توسعه

خرده مالکی و ایجاد کارخانه‌ها و صنایع در مجاورت زمین‌های کشاورزی به منظور فرآوری محصولات کشاورزی تجاری از مهم‌ترین برنامه‌های توسعه کشاورزی در این دوره بود. هم‌چنین، اصلاحات ارضی مرحله توسعه کشاورزی صنعتی و سرمایه‌داری بود. طی سه مرحله اصلاحات ارضی با سلب مالکیت از عمده مالکان و خرده مالکان، حدود سه میلیون سند مالکیت به کشاورزان واگذار گردید و طبقه جدیدی از خرده مالکان تشکیل شد.

از مرحله توسعه کشاورزی تجاری با الغای تیول، فرآیند شکسته شدن نظام زمین‌داری به گونه‌ای پیش رفت که در آستانه اصلاحات ارضی، حدود دو و نیم میلیون خرده مالک وجود داشت. با وجود سلب مالکیت از زنان در اصلاحات ارضی، حضور گسترده آن‌ها در نظام خرده مالکی از پی‌آمدهای گذار از زمین‌داری بود. روی دیگر سکه گذار از زمین‌داری و گسترش خرده مالکی، خلع مالکیت از دولت، تقویت مالکیت خصوصی و توسعه دموکراسی بود. ریشه‌های کهن استبداد سیاسی در ایران، مانع توسعه دموکراسی می‌شد و تحولات نظام مالکیت زمین، یکی از عوامل مهم وقوع انقلاب اسلامی در ایران گردید. بدیهی است، نقش عوامل دیگر را نمی‌توان نادیده گرفت.

منابع

۱. ازکیا، مصطفی، جامعه شناسی توسعه، تهران: کلمه، ۱۳۸۰.
۲. اشتراش، آنزلم و کوربین، جولیت، اصول روش تحقیق کیفی؛ نظریه مبنایی رویه‌ها و شیوه‌ها، ترجمه بیوک محمدی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۵.
۳. اشرف، احمد و بنوعزیزی، علی، طبقات اجتماعی، دولت و انقلاب در ایران، ترجمه سهیلا ترابی فارسانی، تهران: نیلوفر، ۱۳۸۸.
۴. اشرف، احمد، دهقانان خرده‌پا، تهران: قطره، ۱۳۵۸.
۵. _____، مشخصات اقتصادی و اجتماعی نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی در ایران، تهران: سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۵۲.
۶. _____، موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران دوره قاجار، تهران: زمینه، ۱۳۵۹.
۷. بابایی، سوسن و دیگران، غلامان خاصه (نخبگان نخواستنه دوران صفوی)، ترجمه حسن افشار، تهران: مرکز، ۱۳۹۰.
۸. بلوخ، مارک، جامعه فتودالی، ترجمه بهزاد باشی، تهران: آگاه، ۱۳۶۳.
۹. پاولوویچ، میخائیل و ایرانسکی، تریا، انقلاب مشروطیت ایران و ریشه‌های اجتماعی و اقتصادی آن، ترجمه محمدباقر هوشیار، تهران: رودکی، ۱۳۹۲.
۱۰. تنکابنی، حمید، «تحلیلی بر مناسبات تولیدی و نوع مالکیت در ایران و تأثیرات آن بر دیوان‌سالاری عصر قاجار»، اقتصاد تطبیقی، ۱۳۸۹، سال ۱، شماره ۱.
۱۱. خسروی، خسرو، «بزرگ مالکی در ایران از قاجاریه تا امروز»، اندیشه و هنر، ۱۳۴۲، دوره ۴، شماره ۷.
۱۲. رحمانیان، داریوش و دیگران، «ظهور اربابان زن در غرب ایران»، پژوهش‌نامه زنان، ۱۳۹۵، سال ۷، شماره ۳.
۱۳. رنجبر، محمدعلی و دهقان حسام‌پور، مهدی، «تجاری شدن تریاک در اقتصاد ایران دوره قاجار»، تاریخ اسلام و ایران، ۱۳۹۵، سال ۲۶، شماره ۳۱.

۱۴. رنه دالمانی، هانری، *از خراسان تا بختیاری*، ترجمه علی محمد فره‌وشی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۳۵.
۱۵. رواسانی، شاهپور، *دولت و حکومت در ایران*، تهران: شمع، بی‌تا.
۱۶. زرکانی، مهدی، «مناسبات تولید کشاورزی در ایران و معارضات آن با توسعه روستایی»، *مجله جهاد*، ۱۳۸۶، شماره ۲۲۷.
۱۷. *سازمان اسناد و کتابخانه ملی (ساکما)*.
۱۸. سیف، احمد، *اقتصاد ایران در قرن نوزدهم*، تهران: چشمه، ۱۳۷۳.
۱۹. شاردن، ژان، *سفرنامه*، ترجمه اقبال یغمایی، ج ۲، تهران: توس، ۱۳۷۴.
۲۰. شریف، علی‌اصغر، «لغو تیول و تیولداری»، *بررسی‌های تاریخی*، ۱۳۵۲، شماره ۴۴.
۲۱. عبداللهیان، حمید، *مفهوم پردازی واقعیت در جامعه‌شناسی تاریخی: نظام ارباب غایب در ایران*، ترجمه غلام‌رضا جمشیدی‌ها و علی‌رضا صادقی، تهران: جامعه‌شناسان، ۱۳۹۲.
۲۲. عیسوی، چارلز، *تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار، ۱۳۳۲-۱۲۱۵ ق)*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: گستره ایران، ۱۳۸۸.
۲۳. فوران، جان، «مفهوم توسعه وابسته کلید اقتصاد سیاسی ایران در عصر قاجار»، ترجمه علی طایفی، *مجموعه اقتصاد، اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، ۱۳۷۱، شماره ۵۵، ۵۶.
۲۴. کاتوزیان، محمدعلی، *اقتصاد سیاسی ایران*، ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: مرکز، ۱۳۷۷.
۲۵. کرمی، شایان و رحمانیان، داریوش، «اصلاحات ارضی و مسئله سلب مالکیت از مالکان زن»، *گنجینه اسناد*، ۱۳۹۶، سال ۲۷، دفتر ۲.
۲۶. کرمی و رحمانیان، «مطالعه تاریخی پی‌آمدهای تجاری شدن کشاورزی در غرب ایران»، *تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام*، ۱۳۹۸، سال ۱۰، شماره ۲۰.
۲۷. لمبتون، آن، *مالک و زارع در ایران*، ترجمه منوچهر امیری، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۶۲.
۲۸. *مجموعه اصلاحات ارضی: شامل کلیه قوانین و آیین‌نامه‌ها و تصویب‌نامه‌ها و بخشنامه‌ها و مصوبات شورای اصلاحات ارضی*، تهران: مجلس شورای ملی، ۱۳۴۴.

۲۹. مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره هشتم قانونگذاری، تهران: مجلس شورای ملی، ۱۳۲۶.

۳۰. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی،

<https://rc.majlis.ir/fa/law/show/92284>

۳۱. مؤمنی، باقر، مسئله ارضی و جنگ طبقاتی در ایران، تهران: پیوند، ۱۳۵۹.

۳۲. نظام‌نامه انتخابات (اصنافی) مجلس شورای ملی،

<https://rc.majlis.ir/fa/law/show/90091>

۳۳. هومن، احمد، «مسئله کشاورزی در ایران و تعدیل مالکیت ارضی»، مجله مسائل ایران، شماره ۶، ۱۳۴۱.

34. Corbin, Juliet, (2017), "Grounded Theory", The journal of positive psychology, Vol.12, N.3.
35. Creswell, John W, (2007), Qualitative Inquiry Research Design: Choosing among five approaches, London: Sage publications.
36. Glaser, Barney and Anselm Strauss (1967), *Discovery of Grounded Theory*, Translation Publishers.
37. Majd, Mohammad-Gholi, (2000), "Small landowners and land distribution in Iran, 1962-71", Middle East Studies, V. 32.
38. Moghaddam, Reza, (may 1972), "Land Reform and rural Development in Iran", Land Economic, V. 48, No. 2.
39. Seyf, Ahmad, (1984), "Commercialization of agriculture: production and trade of opium in Persia, 1850-1906", Middle East Studies, V. 16.
40. Seyf, Ahmad, (1998), "obstacles to the development of capitalism: Iran in the nineteenth century" Middle Eastern Studies, V. 34, No. 3.

